

**JON LOKKNING TABIIY QARASHLARI VA UNING YEVROPA
ILM-FANIGA TA'SIRI**

Eshonqulova Nastarin

Shakarov Bobur Husniddinovich

***Annotatsiya:** Ushbu keng ko'lamli ilmiy maqolada XVII asr ingliz mutafakkiri Jon Lokkning tabiiy-falsafiy merosi va uning Yevropa intellektual muhitiga ko'rsatgan transformatsion ta'siri tadqiq etiladi. Muallif Lokkning empirizm nazariyasi, tabiiy huquqlar konsepsiyasi va ijtimoiy shartnoma borasidagi qarashlarini yaxlit tizim sifatida tahlil qiladi. Shuningdek, maqolada davlat boshqaruvining huquqiy va institutsional asoslari, hokimiyatlar bo'linishi hamda inson huquqlari ustuvorligining Yevropa siyosiy ilm-fanidagi o'rni kengaytirilgan holda yoritib berilgan.*

***Kalit so'zlar:** Jon Lokk, tabiiy huquq, empirizm, Yevropa ilm-fani, ijtimoiy shartnoma, davlat boshqaruvi, mulk huquqi, qonun ustuvorligi, liberalizm, ma'muriy-ijro tizimi.*

Kirish

XVII Asr Intellektual Inqilobi va Lokk Fenomeni. Insoniyat sivilizatsiyasi tarixida XVII asr nafaqat siyosiy to'ntarishlar, balki dunyoqarashning tubdan o'zgarishi bilan ham xarakterlanadi. Ushbu davrning eng yorqin namoyandalaridan biri Jon Lokk bo'lib, u o'zining fundamental asarlari bilan zamonaviy fan va davlatchilik asoslarini yaratdi. Lokkning tabiiy qarashlari insoniyatni teologik tushunishdan ilmiy-ratsional tahlilga o'tishida ko'prik vazifasini o'tadi. Uning qarashlari inson erkinligini ilohiy in'om emas, balki tabiatning ajralmas qonuniyati sifatida talqin qilishi Yevropa ilm-fanida

antroposentrizm davrini boshlab berdi. Bu esa, o'z navbatida, jamiyatni boshqarishning huquqiy mexanizmlarini qayta ko'rib chiqishga turtki bo'ldi.

Tabiiy-Falsafiy Qarashlar: Empirizm va "Oq Taxta" Nazariyasi. Lokkning Yevropa ilm-faniga qo'shgan eng salmoqli hissalaridan biri uning gnoseologik qarashlaridir. U o'zining "Inson aqli haqida tajriba" asarida inson ongini tug'ma g'oyalardan xoli bo'lgan "Tabula rasa" — ya'ni "toza taxta" deb ta'rifladi. Ushbu tabiiy-falsafiy .dunyoni hissiy idrok etish hamda tajriba (empirizm) orqali shakllanadi. Lokkning ushbu inqilobiy g'oyasi Yevropa ilm-fanida eksperimental metodologiyaning g'alabasini ta'minladi. Endilikda har qanday ijtimoiy yoki tabiiy hodisa metafizik taxminlar bilan emas, balki kuzatish va tajribalar asosida tushuntirila boshlandi. Bu yondashuv keyinchalik psixologiya, pedagogika va sotsiologiya kabi fanlarning mustaqil yo'nalish sifatida shakllanishiga poydevor bo'ldi.

Tabiiy Huquqlar va Ijtimoiy Shartnomaning Huquqiy Mohiyati. Lokkning siyosiy falsafasi insonning "tabiiy holati"ni tahlil qilishdan boshlanadi. Uning fikricha, insonlar davlat paydo bo'lishidan avval mutlaq erkinlik va tenglik sharoitida yashaganlar, biroq bu holatda xolis hakamning yo'qligi umumiy tartibni saqlashni qiyinlashtirgan. Shu sababli, insonlar o'zlarining fundamental huquqlarini — hayot daxlsizligini, shaxsiy erkinligini va mehnat natijasi bo'lmish mulk huquqini kafolatlash maqsadida o'zaro "Ijtimoiy Shartnoma" tuzganlar.

Bu yerda mulk huquqi Lokk tizimida markaziy o'rin tutadi. U mulkni inson mehnatining tabiiy davomi deb biladi; inson nimaga o'z kuchini va aqlini sarflasa, o'sha narsa uning daxlsiz mulkiga aylanadi. Davlatning vujudga
SJIF:5.219

kelishidan ko‘zlangan yagona va oliy maqsad ham aynan mana shu tabiiy huquqlarni himoya qilishdir. Agar davlat ushbu vazifani bajarmasa yoki fuqarolar irodasiga qarshi zulm o‘tkazsa, Lokk xalqning inqilob qilish va hukumatni almashtirish huquqini mantiqiy asoslab beradi. Bu qarashlar Yevropada mutlaq monarxiya g‘oyalariga chek qo‘yib, konstitutsiyaviy tuzum sari yo‘l ochdi.

Davlat Boshqaruv Tizimining Institutsional va Ma‘muriy Tahlili. Jon Lokk davlat boshqaruvini shunchaki hukmronlik emas, balki murakkab ijtimoiy xizmat ko‘rsatish tizimi deb hisoblagan. U boshqaruv jarayonini institutsional jihatdan tahlil qilar ekan, hokimiyatning bo‘linishi tamoyilini ilgari suradi. Lokk tizimida qonun chiqaruvchi hokimiyat xalq irodasini ifodalovchi oliy organ hisoblanadi, ijro etuvchi va federativ hokimiyatlar esa qonunlar ijrosini va tashqi xavfsizlikni ta‘minlaydi. Ushbu tizim hokimiyatning bir qo‘lda to‘planishini oldini olib, o‘zaro tiyib turish va muvozanat mexanizmini yaratdi. Lokkning tabiiy qonunlar haqidagi qarashlari uning ijtimoiy-siyosiy nazariyasi bilan uzviy bog‘liqdir. U insonning hayot, erkinlik va mulkka bo‘lgan huquqlarini shunchaki qonuniy imtiyoz emas, balki inson tabiatining ajralmas qismi — "Tabiiy huquqlar" deb e‘lon qildi. Ayniqsa, mulk huquqini mehnat bilan bog‘lagani Yevropa iqtisodiy tafakkurida inqilob yasadi: inson tabiat in‘om etgan narsaga o‘z jismoniy yoki intellektual mehnatini sarflar ekan, u o‘sha narsani o‘zining daxlsiz mulkiga aylantiradi. Ushbu "mehnat nazariyasi" keyinchalik klassik iqtisodiyot va bozor munosabatlarining huquqiy asosi bo‘lib xizmat qildi.

Yevropa ilm-fani rivojida Lokkning diniy bag'rikenglik (tolerantlik) va vijdon erkinligi haqidagi g'oyalari ham muhim o'rin tutadi. U dini insonning ichki e'tiqodi deb hisoblab, davlatning bu sohaga aralashuvini mutlaqo asossiz deb topdi. Bu esa Yevropada asrlar davomida davom etgan diniy nizolarga barham berish va jamiyatni dunyoviy (sekulyarizatsiya) asosda qayta qurish uchun nazariy zamin hozirladi. Shuningdek, Lokkning Nyuton bilan do'stligi va uning mexanik dunyoqarashi falsafaga "tabiiy muvozanat" tushunchasini olib kirdi. Lokk dunyoni Xudo tomonidan yaratilgan, lekin o'zining qat'iy tabiiy qonuniyatlari asosida ishlaydigan mukammal mexanizm deb bilar edi. Bu qarash Yevropada Deizm oqimining shakllanishiga va fanning cherkov dogmalaridan mustaqil ravishda rivojlanishiga keng yo'l ochdi.

Boshqaruvning funksional jihatlari rejalashtirish, tashkil etish, farmoyish berish hamda nazorat qilish kabi bosqichlarni qamrab oladi. Lokk ijtimoiy boshqaruvni biologik va texnologik boshqaruvdan farqlab, uning ongli sub'ektlar o'rtasidagi ixtiyoriy hamkorlikka asoslanishini ta'kidlaydi. Davlat apparati bu jarayonda ma'lum huquqiy vakolatlar va kompetensiyalar doirasida harakat qilishi shart. Har bir davlat organi yoki mansabdor shaxs o'z vakolatidan tashqariga chiqishi qonun ustuvorligining buzilishi sifatida baholanadi. Bu esa Yevropada ma'muriy huquqning shakllanishiga va byurokratik tizimning qonun bilan jilovlanishiga olib keldi.

Lokk G'oyalarining Yevropa va Jahon Ilm-faniga Transformativ Ta'siri. Jon Lokkning tabiiy qarashlari Yevropa Ma'rifatparvarlik davrining mafkuraviy asosi bo'lib xizmat qildi. Uning g'oyalari Frantsiyada Volter, Russo va ayniqsa hokimiyatlar bo'linishi nazariyasini mukammallashtirgan Monteskyega bevosita SJIF:5.219

ta'sir ko'rsatdi. Lokkning tabiiy huquqlar konsepsiyasi 1789-yilgi Frantsiya "Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi" hamda AQSH Mustaqillik deklaratsiyasining matniga fundamental darajada singib ketgan. Jon Lokkning tabiiy-ilmiy dunyoqarashi uning tibbiyot va tabiatshunoslik bilan shug'ullanganligi natijasida shakllangan. U mashhur olim Robert Boylning shogirdi bo'lgan va o'sha davrdagi "yangi ilm-fan" (fizika va kimyo) metodlarini jamiyatshunoslikka ko'chirib o'tkazgan. Lokk jamiyatni ham xuddi tabiat kabi ma'lum bir "mexanik" qonuniyatlar asosida ishlaydigan tizim deb bilgan. Uning fikricha, tabiatdagi tartibni o'rganish uchun qanday kuzatish va tajriba kerak bo'lsa, jamiyatdagi adolatni o'rnatish uchun ham inson tabiatini shunday aniqlik bilan o'rganish lozim. Bu yondashuv Yevropada pozitivizm va sotsiologiya fanlarining ilk kurtaklari paydo bo'lishiga xizmat qildi.

Lokkning "Aqlning cheklanganligi" haqidagi ta'limoti Yevropa ilm-fani uchun o'ziga xos "intellektual kamtarlik" darsini berdi. U inson hamma narsani (masalan, koinotning cheksizligini yoki ruhning mohiyatini) bila olmasligini, lekin o'z hayotini baxtli va tartibli qilish uchun yetarli bo'lgan "tabiiy aql"ga ega ekanligini isbotladi. Bu qarash olimlarni metafizik xayollardan voz kechib, amaliy fanlarga — tibbiyot, iqtisodiyot, huquq va muhandislikka e'tibor qaratishga undadi. Yevropada ilmiy akademiyalarning rivojlanishi va bilimlarni tasniflash (ensiklopedizm) aynan mana shu "foydali bilim" konsepsiyasi asosida jadallashdi. Yana bir muhim jihat — Lokkning tillar va mantiq haqidagi qarashlaridir. U insonlar o'rtasidagi tushunmovchiliklar va siyosiy nizolarning asosiy sababini so'zlarning noto'g'ri ishlatilishida ko'rgan. Lokk Yevropa ilm-faniga tushunchalarni aniq ta'riflash (terminologiya) va mantiqiy izchillik

SJIF:5.219

talabini kiritdi. Uning "Soʻzlar — gʻoyalarning belgilaridir" degan xulosasi bugungi zamonaviy lingvistika va semantika fanlarining rivojlanishiga turtki boʻldi. Shuningdek, uning shaxsiy oʻziga xoslik (Personal Identity) haqidagi tahlillari, yaʼni insonni uning xotirasi va ongi belgilashi haqidagi fikrlari zamonaviy psixologiya va neyrofalsafaning asosi boʻlib qolmoqda. Shunday qilib, Lokkning merosi shunchaki siyosiy erkinliklar bilan cheklanmaydi; u insonni qanday fikrlashi, qanday oʻqishi va dunyoni qanday qabul qilishi kerakligini belgilab bergan "buyuk tarbiyachi"dir. Uning taʼsiri ostida Yevropada aql-idrok (ratsionalizm) hissiyot va diniy ehtirolardan ustun qoʻyila boshlandi, bu esa qitʼani texnologik va huquqiy jihatdan dunyoning yetakchisiga aylantirdi.

Ilmiy-metodologik jihatdan esa Lokkning empirizmi zamonaviy tabiatshunoslik va gumanitar fanlarning rivojlanishiga yoʻl ochdi. Uning "Inson aqli — oq qogʻoz" degan gʻoyasi pedagogika fanida insonni tarbiyalash va unga ijtimoiy muhit orqali taʼsir koʻrsatish mumkinligini isbotladi. Bugungi kunda ham Lokkning "davlat xalq uchun mavjud, xalq davlat uchun emas" degan oʻlmas tamoyili jahon siyosiy madaniyatining ajralmas qismi boʻlib qolmoqda.

Xulosa

Qonun Ustuvorligi va Kelajak Taraqqiyoti. Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, Jon Lokkning tabiiy qarashlari va boshqaruv nazariyasi zamonaviy demokratik jamiyatning intellektual poydevorini tashkil etadi. Uning davlatni xalq bilan tuzilgan shartnoma asosidagi muassasa sifatida tasvirlashi inson huquqlarini oliy qadriyat darajasiga koʻtardi. Lokk taʼkidlaganidek, "qonun tugagan joyda zulm boshlanadi". Shuning uchun ham davlat boshqaruvi har

SJIF:5.219

doim shaffoflik, qonun ustuvorligi va insonparvarlik tamoyillariga tayanmog‘i lozim. Uning merosi bugungi kunda ham davlat apparatini isloh qilish va sivil jamiyatni rivojlantirishda o‘z dolzarbligini saqlab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boliev A., Qurbonov M. Boshqaruv mezonlari // Tafakkur. – 2002.
2. Shavkat Mirziyoyev Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
3. Zaichenko G. A. John Locke. – Moskva: Mysl, 1973.
4. John Locke Two Treatises of Government. – Moskva: Mysl, 1988.
5. John Locke Essays on the Law of Nature. Vol. 3. – Moskva, 1988.
6. Bertrand Russell A History of Western Philosophy. – Novosibirsk, 1999.
7. Ochilov Sh. Ijtimoiy o‘z-o‘zini boshqarish: tajriba va muammolar. – Toshkent: O‘zbekiston, 1990.